

Ю. В. КОСТЕНКО

Пам'ятки I тис. н. е.
в поріччі р. Трубежа

Пам'ятки матеріальної культури другої чверті I тис. н. е. в долині р. Трубіж, лівої притоки Дніпра, неодноразово вивчалися в післявоєнний час. Широко відомий могильник, розкопаний поблизу м. Переяслава-Хмельницького В. К. Гончаровим та Є. В. Махно на початку 60-х років¹. Окремі розвідки проводились також і на інших могильниках та поселеннях².

Проте досліджувались, як правило, місцезнаходження цього часу в нижній частині р. Трубіж, навколо Переяслава. Тому на карті пам'яток черняхівської культури, опублікованій в третьому томі «Археології Української РСР», долина ріки виглядає суцільною білою плямою. До останнього часу зовсім не були відомі селища другої половини I тис. н. е.

Протягом багатьох років, починаючи з 1961 р., автором збирався підйомний матеріал на пунктах в середній течії р. Трубіж навколо Баришівки — районного центру Київської області. Поблизу самої Баришівки, Березані та сіл Гостролуччя, Селище, Коржі, Волошинівка, хутора Хлопкова зафіксовано ряд цікавих поселень (рис. 1), попереднє вивчення яких дає підставу говорити про значне заселення цієї території в черняхівський і пізній часи.

На околиці хутора Хлопкова були виявлені залишки трьох великих поселень. Розташовані вони на краю розорюваного щороку чорноземного плато лівого берега ріки та її затоки (рис. 2). Тут зафіксовані житла наземного типу, виразно позначені розвалами глиняної печини та обмазки. Під час оранки, особливо весною, на поверхні пам'яток виступають

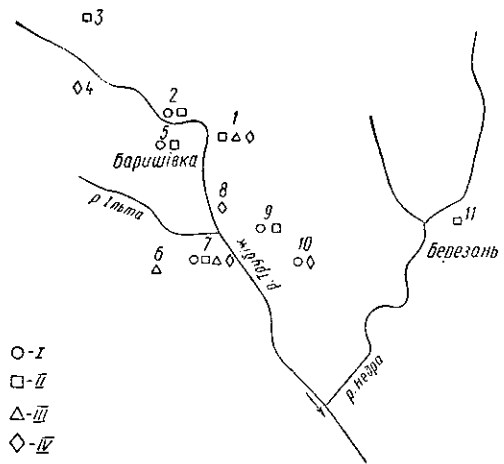

Рис. 1. Схема поширення пам'яток I тис. н. е. в середній течії р. Трубіж:

I — пункти з пізньозарубинецькими матеріалами; II — поселення та знахідки черняхівської культури; III — пункти з керамікою пізньозарубинецького (київського) типу; IV — пункти із знахідками другої половини I тис. н. е.; 1 — хутір Хлопків, урочища Кібальчишина левада, Карта; 2 — с. Селище, урочище Бирки; 3 — с. Гостролуччя; 4 — с. Селище, урочище Менденівщина; 5 — Баришівка, урочище Острів; 6, 7 — с. Волошинівка, урочища Осавулове, Черняків острів; 8, 9, 10 — с. Коржі, урочища Бирки, Панський Кут, Рябі; 11 — Березань.

¹ Гончаров В. К. Могильник культури полей погребений у г. Переяслава-Хмельницького. — КСИА АН УССР, 1955, № 4, с. 37—39; Гончаров В. К., Махно Є. В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького. — Археологія, 1957, т. 11, с. 127—144.

² Даниленко В. М., Столяр А. Д. Переяславська маршрутна експедиція. — АП УРСР, 1952, т. 3, с. 222—230; Сікорський М. І., Савчук А. П. Переяславщина напередодні Київської Русі. — Середні віки на Україні, вип. 1. К., 1971, с. 140—147; Савчук А. П., Костенко Ю. В. Дослідження археологічних пам'яток у Баришівському районі Київської області. — Археологія, 1977, вип. 22, с. 107—108.

рожеві плями обпаленої глиняної обмазки з відбитками хмизу товщиною 0,5—2 см, інколи трапляються шматки печини з слідами згладжування. Окремі господарсько-побутові речі знаходилися, як правило, в місцях скупчень печини і обмазки, розмішених в два ряди паралельно краю плато. Часто траплялися кістки тварин, а на поселенні Хлопків I—уламки криць та шлаку. В північно-західній частині поселення Хлопків і за урочищем Зинуха при шурфуванні виявлено на глибині 30—40 см, під

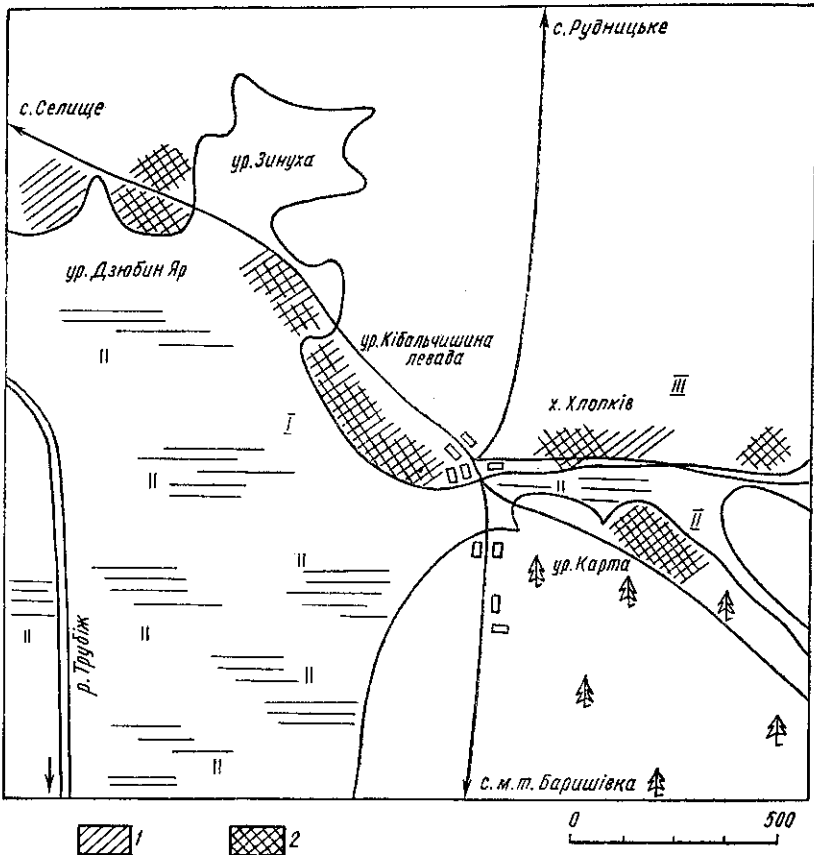

Рис. 2. Схематичний план поселень біля хутора Хлопків:
1—поширення підйомного матеріалу; 2—скупчення глиняної обмазки.

потужнім шаром глиняної обмазки з відбитками лози, обвугленого дерева, залишками наземної споруди, на глибині 110—130 см — напівземлянкове житло.

В центральній частині поселення Хлопків I під час шурфування знайдено двоярусне гончарне горно (рис. 3). Верхня його камера, частково пошкоджена плугом, не збереглась. В орному шарі траплялись окремі обпалені глиняні валки червоно-бурого кольору, з яких, очевидно, було побудовано склепіння печі. Нижня, топкова частина, висотою 65 см, майже циліндричної форми, розширена донизу (верхній діаметр — 130 см, нижній — 140 см), розміщувалась на материковому піску на глибині 110 см від сучасної поверхні. Складалась вона з чотирьох шарів обпаленої глини, замішаної на соломі. Кожен з них мав товщину 7—10 см і форму правильного кола. По центру нижній шар з'єднувався з материком опорним глиняним стовплом діаметром 33—38 см. Центральна частина верхнього шару, череня, на який ставився посуд для випалу, і нижній, що був склепінням топки, мали світло-сірий колір, два середніх — темно-бурий. На краю череня бурого кольору є два заглиблених жолобки — сліди загляд-

жування поверхні при будівництві печі. На інших шарах ці сліди також збереглися. Челюсті випалювальної камери, розташовані в південній частині горна, виступали на 40 см від його корпусу. Висота топкової камери — 33 см, товщина стінок 10—15 см. Над її отвором на рівні верхнього череня зроблено масивний (42 см довжиною і 15 см шириною) виступ. По краях дна топки зберігся черінь, під яким на глибину до 10 см залягає шар піску рожевого кольору. Такий же пісок простежувався в районі отвору. Зовні піч має темно-бурий колір, біля топки — червоний.

Тепле повітря з топкової камери потрапляло у верхню частину через сім симетрично розташованих по колу продухів-каналів, розмірами 10×15 см, що проходили через всі чотири шари нижньої частини печі. Під впливом жару глина всередині продухів і навколо них забарвлена в світло-сірий колір.

В заповненні топки простежено попіл, окремі вуглики, а також 48 фрагментів посудин — гончарних лощених і з шорсткою поверхнею та ліпних, часто вкритих під впливом жару ангобом. Один фрагмент ліпної посудини сильно ошлакований. На верхньому черені серед розвалу печини (очевидно, залишків склепіння верхньої камери) виявлено скупчення уламків кераміки. На відстані 140 см від отвору топки в передпечній ямі, що обрізана траншеєю, проритою в 1969 р., також зафіксовано скупчення фрагментів посуду, печини, окремих вуглинок, кістки великої рогатої худоби. Очевидно, посуд, що був у верхній камері, з часом перемістився в передпечну яму і через продухи в топку. Про це свідчать фрагменти одних і тих же лощених мисок та шорстких горщиків, знайдених на верхньому черені, в заповненні продухів, у топці і передпечній ямі.

Всього знайдено 398 уламків посудин, з яких 59,9% становлять гончарні шорсткі, 28,6 — лощені і 11,5 — ліпні. Майже вся гончарна шорстка кераміка представлена 14 тонкостінними (2—4 мм завтовшки на середині посудини) опуклобокими горщиками середніх розмірів (діаметр вінець — 9—15 см), з короткою шийкою і похилими плічками (рис. 4, 1). Денця діаметром 6—8 см, як правило, мають невелику плитку-підставку. Поверхня горщиків горбкувата, у верхній частині підглажена, в основному сірого кольору. В тісті трапляються домашки піску, шамоту, товченого граніту. Орнаментовані вони на плічках двома паралельними рельєфними смужками. Один фрагмент вінець діаметром 20 см належить товстостінній посудині (можливо, корчазі) з численними домішками граніту в тісті.

Гончарний лощений посуд представлений уламками невеликих за розміром 20 мисок (діаметр вінець — 12—18 см, денць — 4—10 см, висота — 8—10 см). Окремі з них реставровано (рис. 4, 3—5). Вони мають переважно гостророберчасту форму, проте трапляються й округлобокі.

Серед ліпної кераміки виділяються фрагменти посудини ребристої

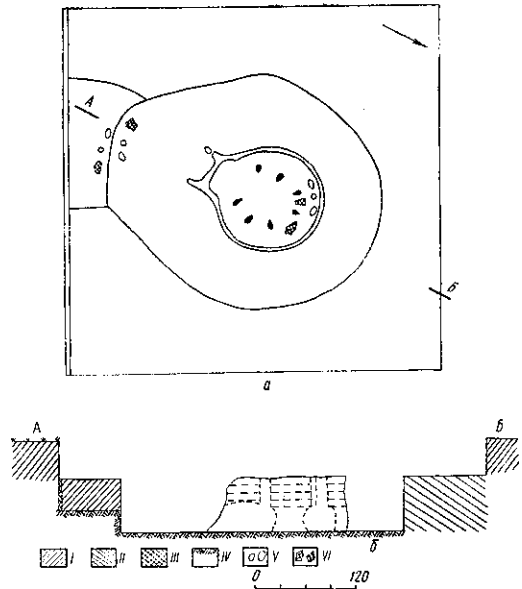

Рис. 3. Гончарне горно з поселення Хлопків I. План (а) та розріз (б):

I — орний шар; II — чорнозем; III — заповнення траншеї; IV — материковий пісок; V — печина; VI — кераміка.

форми (рис. 4, 2). Поверхня заглажена, із слідами пальцевих розчосів, червоно-бурого кольору. На зламі черепок всередині чорний, по краях червоний. В тісті — домішки піску, шамоту, зерен кровавику.

Отже, знайдена біля горна гончарна кераміка є типово черняхівською. Гончарні горна подібної конструкції також відомі на поселеннях цієї культури, зокрема в Журівці, Завадівці й Тарасівці³.

Підйомний матеріал на поселенні Хлопків I простежується з невеликими розривами вздовж берега р. Трубіж смугою довжиною 1,2 км і шириною до 100 м. Найчисленнішу категорію знахідок тут становлять уламки посуду, більшість якого типова для черняхівської культури. Всього зібрано 1213 фрагментів. За технікою виготовлення 58% їх належать гончарному шорсткому посуду, 23,4% — ліпному, 17% — гончарному лощеному і 1,4% — амфорному. За побутовим призначенням кераміка поділяється на кухонну та столову і глиняну тару.

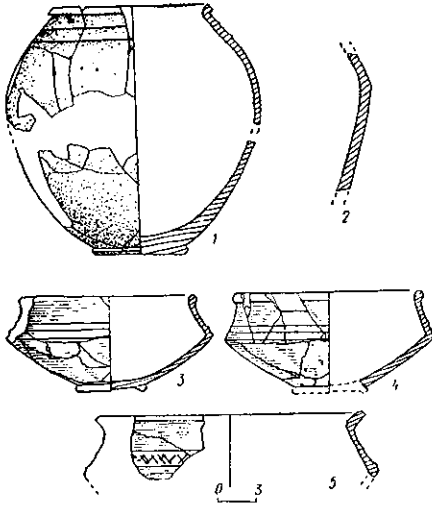

Рис. 4. Зразки гончарних (1, 3—5) та ліпних (2) посудин, знайдених біля гончарного горна:

1 — шорсткий горщик; 2 — фрагмент посудини ребристої форми; 3—5 — лощені миски.

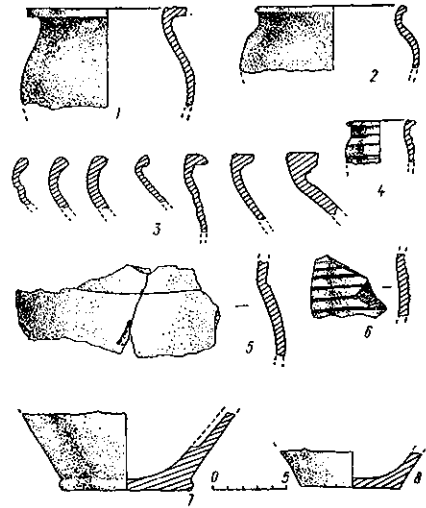

Рис. 5. Гончарний шорсткий посуд черняхівської культури з поселення Хлопків I.

Фрагменти горщиків становлять 93% всієї гончарної шорсткої кераміки. Як і біля гончарного горна, переважають посудини округлободі з короткою або широкою шийкою і похилими плічками (рис. 5, 1), рідше вони мають високопідняті круті плічка (рис. 5, 2) та невеликий горизонтальний уступ на переході шийки в бочок (рис. 5, 5). Вінець таких горщиків звичайно відігнуті назовні, потовшені, трапляються горизонтально формовані (рис. 5, 3), діаметром від 11 до 20 см, в середньому — 13,2 см. Денця, що переважно мають невиразну підставкову плитку та кільцевий піддон, невеликі за розміром, в середньому 7—8 см (рис. 5, 7, 8). Випал здебільшого добрий. В тісті, крім піску, шамоту, граніту, є домішки зерен кровавику, кварциту, вапняку. Виділяються посудини світло-сірого кольору, в тісті яких велика кількість домішок кварциту. Горщики орнаментовані горизонтально прокресленими смужками, жолобками, інколи досить глибокими і густими (рис. 5, 6). На поселенні знайдено також невеликі за розміром (діаметр вінець — 5 і денць — 5,5 см) горщики, що, можливо, мали ритуальне призначення (рис. 5, 4).

³ Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 49; Кравченко Н. М. Пам'ятки черняхівської культури на Поросці.— Археологія, 1973, вип. 8, с. 101; Хавлюк П. І. Гончарний горн культури полів поховань черняхівського типу в с. Тарасівці на Вінниччині.— Середні віки на Україні, вип. 1. К., 1971. с. 79—83.

Уламки мисок становлять лише 4% серед гончарного шорсткого посуду. Миски широкогорлі, з діаметром вінець — 21—25 см, відкритого типу, переважно конічні, але трапляються і округлобокі. Денця, як правило, на кільцевому піддоні, невеликі (6—8 см).

До окремої групи належать закритого типу посудини з широкими шийками (близько 21 см) і горизонтально сформованими потовщеними вінцями шириною 2,1—5,2 см.

Більше половини всіх фрагментів лощеного гончарного посуду — це уламки конічних та округлобоких мисок відкритого типу, подібних за формами знайденим біля гончарного горна. Діаметр їх вінець — від 10 до 26 см. Денця невеликі (4—12 см), переважно на кільцевому піддоні і високої ніжці. Орнаментовані миски одним чи двома рельєфними поясками на плічках, чергуванням матової і лощеної поверхні. Виготовлялись вони з добре відмученої глини з незначними домішками піску, шамоту, зерен кровавику, рідко товченого граніту. Поверхня має сірий, чорний, жовто-рожевий кольори. Цікаві уламки верхньої частини мисок темно-сірого кольору (рис. 6, 1). Плічка їх прикрашені валиком, над яким є пролощений геометричний орнамент у вигляді ряду трикутників чи трапецій, а на ребрі — овальні зрізи.

Глеки представлені фрагментами ручок, вінцями діаметром 7 см і уламками шийки. Посудини прикрашені наліпними валиками під краєм вінець та на шийці, пролощеними хвилястими лініями і геометричними фігурами (рис. 6, 3). На поселенні Хлопків I трапляються також фрагменти ваз, зокрема з трьома вушками, глечиків, кубків. Крім вказаної вище орнаментування лощеної кераміки прикрашалась зубчастим штампом (рис. 6, 2).

Серед ліпної кераміки слід виділити уламки двох маленьких посудин з конічним бочком, вкритим штампаним орнаментом. На поверхні одного з них, що на зламі бочка має діаметр 7 см, штампами утворено складний геометричний візерунок (рис. 6, 4). До черняхівської культури можна віднести також невелику кількість ліпних виробів, денця яких значно потовщені біля стінок і потоншують до центра. Цікавий фрагмент стінки масивної посудини, орнаментованої глибокими нігтьовими вдавленнями (рис. 6, 5). Подібний ліпний посуд подекуди відомий на черняхівських пам'ятках⁴.

Амфорний матеріал представлений незначною кількістю фрагментів світлоглиняних вузькогорлих амфор. Поверхня їх шорстка. В тісті є домішки великозернистого піску, шамоту, піроксену. Шийка діаметром 4—6 см, дещо розширена донизу (рис. 6, 7), має рівну або реберчасту поверхню. Вінця загострені з внутрішнього боку, валик округлий і зверху має невелику горизонтальну площадку (рис. 6, 6). Ручки, розташовані на відстані від краю шийки, овальні в перетині і зверху профільовані борозенками. Подібні амфори з профільованими ручками значно поширені в

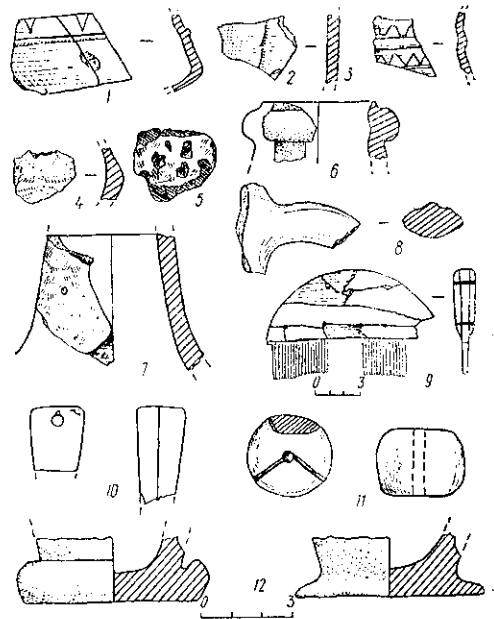

Рис. 6. Кераміка та речовий матеріал з поселень Хлопків I та Хлопків II:
1—7, 9—11 — Хлопків I; 8, 12 — Хлопків II.

⁴ Кравченко Н. М. Пам'ятки черняхівської культури на Поросці, с. 101—102.

смузі Лісостепу і датуються III—IV ст. н. е.⁵ На поселенні знайдено один фрагмент стінки червонолакової тонкостінної (4 мм) посудини типу terra sigillata.

Серед побутово-господарських речей слід згадати уламки жорен, що виготовлялись з гірської породи коричнево-рожевого кольору, вкритої раковинами і пустотами. Вони мали товщину 3,4—5,8 см, внутрішній діаметр 8 см, зовнішній 40—50 см. Обидві робочі поверхні спрацьовані до полиску. Можливо, це жорна, виготовлені з вулканічного туфу, ареал яких, за твердженням П. І. Хавлюка, у черняхівський час досить широкий і сягає вододілу Дніпра⁶.

До речі, за 5 км на південний схід від поселення Хлопків і на давньоруському селищі XI—XII ст. поблизу с. Коржі в урочищі Солонець трапляються уламки жорен з такого ж вулканічного туфу. Є вони й ще на одному поселенні XII—XIII ст. нижче по р. Трубіж біля с. Боршев.

Виявлені зернотерки зроблені з пісковіку. Два уламки нижньої частини мають бордовий колір і один — розтирача або куранта — сирій.

Цікава невелика кована бронзова пряжка овальної форми з дзьобоподібним язичком, потовщеною із зовнішнього боку дужкою (рис. 7, 6), аналогії якій відомі на багатьох пам'ятках черняхівської культури⁷. В північній частині поселення знайдено залізний ніж з горбатою спинкою, яка плавно переходить у держак, та залізне знаряддя, що нагадує собою шило (рис. 7, 8, 9).

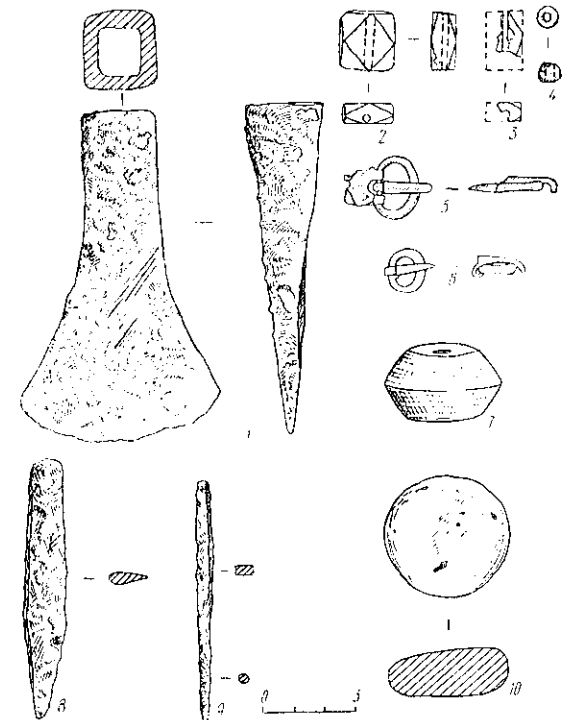

Рис. 7. Знаряддя праці, прикраси та інші матеріали з поселень в середній течії р. Трубіж:

6—9 — Хлопків I; 1, 10 — Хлопків II; 2, 4 — Баришівка, урочище Острів; 3, 5 — Волошинівка, урочище Черняків Острів; 6—9 — Хлопків I; 1, 10 — Хлопків II; 2, 4 — Баришівка, урочище Острів; 3, 5 — Волошинівка, урочище Черняків Острів.

Точильні бруски, що виготовлялись з міцного дрібнозернистого пісковіку, мають близьку до трапецієподібної форму. На них часто є сліди вживання у вигляді глибоких борозен. Один уламок має дірочку для підвищення, її край від носіння спрацьований до полиску (рис. 6, 10).

На поселенні досить часто трапляються великі, біконічної та циліндричної форми, лощені пряслиця з вузьким отвором переважно сірого та чорного кольорів (рис. 7, 7). Серед керамічних знахідок треба згадати

⁵ Брайчевська А. Т. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами.— Археологія, 1957, т. 10, с. 111—113; Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 83, с. 36, 121—122, табл. XLI, 105 а, 105 б; Каменецкий И. С. Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гниловского городища.— КСИА АН СССР, 1963, вып. 94, с. 29—36; Деоник Д. В., Круг О. Ю. Эволюция узкогорлых светлоглиняных амфор с профилированными ручками.— СА, 1972, № 3, с. 100—115.

⁶ Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен у давній Русі.— Археологія, 1973, вип. 9, с. 34—40.

⁷ Черных Е. Н., Барцева Т. Б. Сплавы цветных металлов.— Металл черняховской культуры. М., 1972, с. 71, рис. 17, 24—36.

велике грузило для сіті висотою 4,4 см і діаметром 5,6 см. Нитка сіті від тривалого вживання прорізала в грузилі по дві глибоких риски з обох боків (рис. 6, 11).

Знайдено уламки двох великих кістяних гребенів, один з яких реставровано (рис. 6, 9). Він зроблений з чотирьох окремих пластин, з'єднаних широкою дугоподібною спинкою, що складалась з двох лицьових і однієї внутрішньої пластини, скріплених 7 залізними цвяшками. Другий

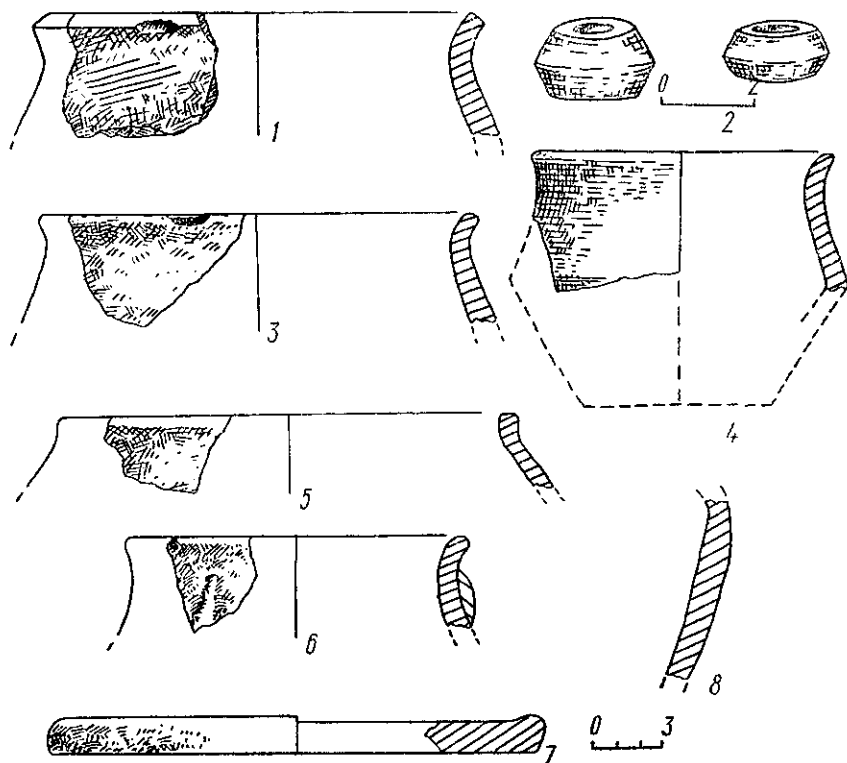

Рис. 8. Ліпна кераміка з поселення Хлопків I:

1, 3, 5, 6, 8 — фрагменти горщиків; 2 — пряслиця; 4 — уламок мископодібної посудини; 7 — фрагмент глиняного диска.

гребінь мав аналогічну конструкцію, але його пластини з'єднувались бронзовими цвяшками. Подібні гребені відомі на черняхівських пам'ятках, зокрема на Переяслав-Хмельницькому могильнику.

Отже, типові для черняхівської культури в цілому і для пам'яток Переяславщини зокрема⁸ матеріали з поселення Хлопків I — кераміка, бронзова пряжка, кістяні гребені — являють собою єдиний комплекс, який можна датувати III—IV ст. н. е. До цього ж часу належить двоюрисне гончарне горно.

Серед ліпної кераміки з Хлопкова I, виявленої, як і гончарна черняхівська, серед скупчення печини і глиняної обмазки, виділяється невелика, але досить виразна група корчаг і горщиків червонуватого, жовтого та червоно-бурого кольору з домішками шамоту та піску в тісті. Поверхня горбкувата, шорстка заглажена, із слідами вертикальних і косих пальцевих розкосів. Вінця більш чи менш виразно відігнуті назовні, заокруглені, косо або горизонтально зрізані (рис. 8, 1, 3, 5). Ці фрагменти належать, очевидно, посудинам округлобоких та ребристих форм, на

⁸ Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 43—78; Гончаров В. К., Махно Є. В. Вказ. праця; Сікорський М. І., Савчук А. П. Вказ. праця.

що вказують аналогічні за фактурою частини стінок (рис. 8, 8). Денця масивні, з невеликою закраїною.

Саме до цієї групи ліпної кераміки належать фрагменти вже згадуваної великої посудини ребристої форми, знайдені біля гончарного горна. Інтерес становить верхня частина гострореберчастої чорнолощеної миски пізньозарубинецького типу з відігнутими косозрізаними вінцями (рис. 8, 4), а також уламок глиняного диска із слабо позначеним бортиком (рис. 8, 7). Вказана категорія кухонної кераміки в поєднанні з фрагментом лощеної миски та диска має аналогії в пам'ятках пізньозарубинецького (київського) типу в Середньому Подніпров'ї (Казаровичі, Нові Безрадиці, Обухів III) ⁹. Очевидно, цього типу кераміці відповідають три біконічні, сплюснені, з досить широким отвором пряслиця (рис. 8, 2).

Окрему групу становлять невеликі (діаметр вінець — 10—13 см) посудини з відігнутими назовні, округленими або горизонтально зрізаними вінцями, шорсткою, інколи заглаженою до полиску поверхнею темно-сірого та чорного кольорів. Найбільш цікавий фрагмент невеликого горщика чорного кольору, прикрашений під вінцями видовженим вертикальним наліпом (рис. 8, 6). Подібні біконічні та з округленим ребром горщики, орнаментовані таким наліпом, є на поселеннях кінця першої половини — середини I тис. н. е. на Десні ¹⁰.

Третьою чвертю I тис. н. е. можна датувати ще одну групу ліпної кераміки, в складі якої фрагменти вінець, стінок і денець корчаг або товсто-стінних (1,1—1,5 см) великих посудин і горщиків червонуватого, бурого та сіро-жовтуватого кольору із шорсткою заглаженою поверхнею, домішкою піску (рідше шамоту) в тісті. Випал щільний. Майже всі фрагменти корчаг належать широкогорлим посудинам з прямою циліндричною верхньою частиною. За профілюванням вінець виділяються такі варіанти посудин: А — з невиділеними закругленими чи горизонтально зрізаними вінцями (рис. 9, 1); Б — з вінцями, що мають масивну валикоподібну закраїну (рис. 9, 2); В — з відігнутими назовні вінцями (рис. 9, 3).

Більшість фрагментів зазначених варіантів (16 посудин) прикрашені масивним наліпним валиком, заокругленим, загостреним або зрізаним, часто орнаментованим косими насічками. Є також орнаментация у вигляді нігтьових вдавлень по краю вінець.

Серед уламків горщиків середніх і малих розмірів можна вказати на два основних типи: 1 — посудини з невиділеним прямим верхом; 2 — профільовані посудини з виразно відігнутими вінцями (рис. 9, 4). Зважаючи на різке профілювання верхньої частини корпусу, такі фрагменти могли належати ребристим горщикам, про що свідчать відповідні частини стінок із заокругленим та гострим ребром (рис. 9, 5, 6).

На підставі найближчих аналогій описаній вище кераміці, які можна знайти на ранньопеньківських пам'ятках типу Стецівка I — Молочарня (за Л. М. Рутківською, вони сягають в Середньому Подніпров'ї IV—початку V ст. н. е.), попередньо її слід датувати третьою чвертю I тис.

⁹ Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Кисва.— Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 11—21; Даниленко В. Н., Дудкин В. П., Круц А. В. Археолого-магнитная разведка в Киевской области.— АИУ в 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, с. 209—215; Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.— Археологія, 1976, вип. 19, с. 65—92; Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. в Київському Подніпров'ї.— Археологія, 1975, вип. 15, с. 92—93; Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III.— Археологія, 1975, вип. 18, с. 61—71.

¹⁰ Горюнов Е. А. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине.— Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 119—125, рис. 3, 1; Горюнов Е. А. Древности I тысячелетия н. э. нижнего течения р. Слова.— КСИА АН СССР, 1974, № 140, с. 68—72, рис. 1, 26.

н. е.¹¹. Дальші дослідження поселення Хлопків I дадуть можливість з'ясувати взаємозв'язки розглянутої категорії кераміки з матеріалами черняхівського та пізньозарубинецького (київського) типу. Враховуючи те, що за матеріалами першої та другої чверті I тис. н. е. засвідчено певний зв'язок поріччя р. Трубіж з більш північними районами Середнього По-

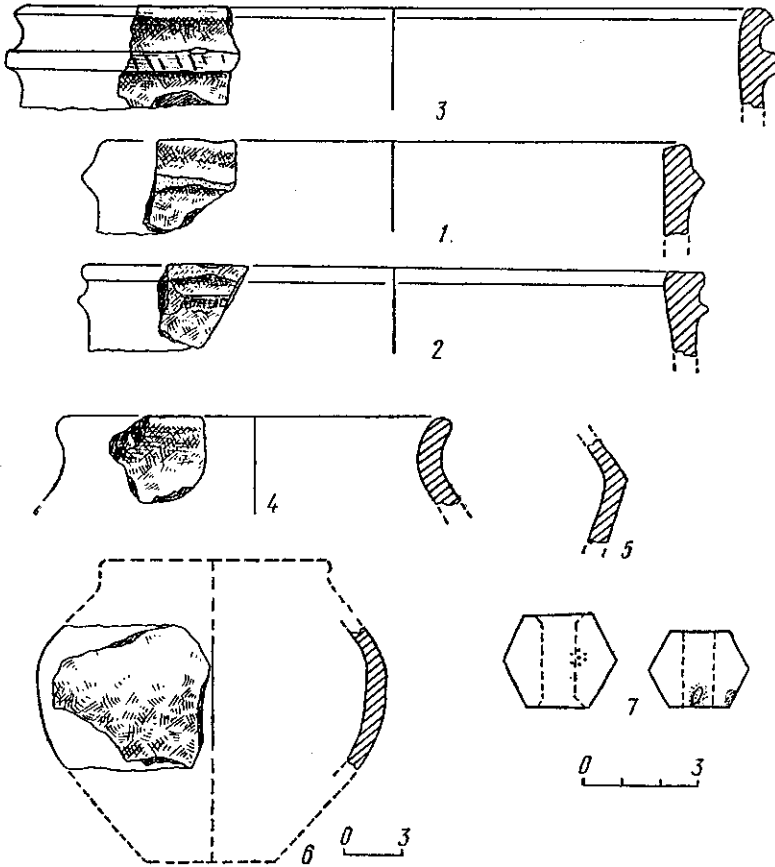

Рис. 9. Ліпна кераміка ранньопеньківського типу з поселення Хлопків I.

дніпров'я, не виключений також вплив в межах цієї території у третій чверті пам'яток типу Колочин I, як, наприклад, в інших пунктах Київського Подніпров'я¹².

До розглянутого типу кераміки слід віднести 15 пряслиць та їх фрагментів. Вони високі, біконічні, з лощеною та шорсткою поверхнею, в ряді випадків орнаментовані неглибокими наколами по сирій глині, що утворювали геометричні фігури — трикутники, ромби, зірки. Одне пряслице прикрашене тоненькими наколами навколо прокресленого овала (рис. 9, 7).

На поселенні Хлопків I трапляються окремі матеріали інших культур. В його центральній частині зафіксовано вихід на поверхню крем'я-

¹¹ Рутковская Л. М. О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовки на р. Тясмине.— Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 31, 39; Березовец Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине.— МИА, 1963, № 108, с. 143—208; Петров В. П. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э.— МИА, 1963, № 108, с. 209—223.

¹² Даниленко В. Н., Дудкин В. П., Круц А. В. Указ. соч., с. 210, 212; Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. Вказ. стаття, с. 95.

них знарядь: скребки на пластинах і відщепях, рубильце, вкладиш до серпа з відполірованою від вживання робочою поверхнею. Їх можна пов'язати із знайденими в цій же частині поселення фрагментами неолітичної посудини, прикрашеної гребінчастим орнаментом, в тісті якої значні домішки трави, що характерно для кераміки цього часу Київського Подніпров'я. Виявлено окремі фрагменти посуду багатоваликової культури періоду середньої бронзи. За урочищем Дзюбин Яр культурний шар III—IV ст. н. е. перекривається залишками давньоруського селища XI—XIII ст. Вище по Трубежу серед піщаних дюн знайдено залишки будівель цього часу. Біля однієї з них простежено сліди ювелірної майстерні¹³.

На відстані близько 400 м від поселення Хлопків I через балку, утворену затокою р. Трубіж, на краю чорноземного плато в урочищі Карта розташоване ще одне велике поселення другої чверті I тис. н. е. — Хлопків II. На ньому зібрано досить численний підйомний матеріал — фрагменти кераміки, окремі побутово-господарські речі. Гончарний посуд в основному аналогічний розглянутому вище, форми його також повторюються. Інтерес становлять невеликі за розміром фігурні денця гончарних шорстких посудин, найімовірніше ваз (6, 12).

Ліпна кераміка з Хлопкова II представлена фрагментами посудин червонуватого, бурого та сірого кольору із заглаженою шорсткою поверхнею, домішками піску, рідше шамоту в тісті. Належать вони переважно горщикам середніх та малих розмірів. Деякі уламки вінець прикрашені вдавленнями по краю. Ряд вінець сформовано шляхом наліплювання вузької стрічки на верхню частину заготовки посудини, що простежується за характером зламу, а також валикоподібним зовнішнім краєм вінець. Цікавий фрагмент горщика середніх розмірів з невиділеними горизонтально зрізаними вінцями. Він, очевидно, мав біконічну форму, як і аналогічні посудини з Хлопкова I. Один значний фрагмент стінки товщиною 1,4 см, можливо, належить великій корчазі київського типу, подібній посудинам з Обухова III¹⁴. За аналогією з матеріалами Хлопкова I ліпну кераміку з Хлопкова II можна попередньо датувати другою чвертю I тис. н. е.

На поселенні трапляються уламки вузькогорлих світлоглиняних амфор з профільованими ручками (рис. 6, 8). Серед речового матеріалу — шматки жорен з дрібнозернистого пісковика та з туфолави сіро-червоного кольору, уламок точильного бруска, велике біконічне пряслице з лошеною поверхнею, невеликий коржик з необпаленої глини з відбитками злаків (рис. 7, 10). Найцікавішою знахідкою з Хлопкова II є, безперечно, залізна сокира-кельт з вертикальною наскрізною втулкою квадратної форми і розширеним лезом. Вона невелика за розмірами — довжина 10,2 см, ширина леза — 6,5 см. Розмір втулки — 2,5×2,4 см (рис. 7, 1). На поверхні її спостерігаються відбитки волокон дерева. Виявлено цю знахідку серед скупчень обмазки будівлі. Подібні залісні втулчасті сокири-кельти дуже рідкі. Вони відомі, зокрема, на пам'ятках латенської культури на території УРСР, на зарубинецьких пам'ятках у Таценках, Чаплині¹⁵, на черняхівських — у Ріпнів II. Проте в матеріалах самого кінця I тис. н. е. теж трапляються залісні кельти¹⁶. За визначенням П. М. Третьякова, в I тис. н. е. вони існують поряд з проушними со-

¹³ Савчук А., Костенко Ю. Свідки минулого.— Україна, 1962, № 10, с. 23.

¹⁴ Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. Вказ. стаття, с. 92—93, рис. 5, 5.

¹⁵ Відзіль В. І. Поселення Галіш-Ловачка.— Археологія, 1964, т. 17, с. 112, табл. I, 10, 11, 12, 15; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972, с. 79, табл. 28, 17; Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери (за матеріалами зарубинецької культури). К., 1974, с. 27, рис. 14; Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, рис. 19, 9.

¹⁶ Спицын А. А. Кашибеевский могильник.— МАР, 1901, вып. 25, с. 11.

кирами і використовуються як основне знаряддя для корчування лісів під посіви¹⁷.

В південно-східній частині поселення у вимивинах зібрано дрібні фрагменти кераміки епохи бронзи, поруч з якими знайдено крем'яний двобічної обробки трикутний наконечник стріли, пластини, скребки та відщепи. Зафіксовано також скупчення кераміки XVII—XVIII ст. з фігурно профільованими вінцями.

На східній околиці хутора виявлено залишки ще одного поселення черняхівської культури, яке, можливо, є продовженням Хлопкова I. Підйомний матеріал простежується по краю плато з перервами протягом близько 500 м. Тут зібрано окремі уламки гончарного шорсткого та лощеного, амфорного посуду, уламок жорен товщиною 4,9 см, виготовлених з вулканічного туфу. Трапляються також крем'яні знаряддя, фрагменти багатоваликової кераміки.

Вище по лівому березі р. Трубіж на відстані 1,5 км від поселення Хлопків I поблизу с. *Селище* зафіксовано ще один пункт з типово черняхівською керамікою. Він розташований на невеликому (40×50 м) розораному навесні 1976 р. острові серед торфовища за 50 м від піщаного мису, відомого як урочище під Веселою горою, де А. П. Савчуком досліджено пізньозарубинецьке селище перших століть н. е.¹⁸ Зібрано близько 140 фрагментів кружальних шорстких посудин, переважно сірого кольору, окремі з них у тісті мають велику кількість піску і товченого граніту. Основна форма посуду — округлобокий горщик з короткою шийкою.

Велике поселення черняхівської культури знаходиться на краю заплави Трубежа на північно-західній околиці с. *Гостролуччя*. Шматки печини, типово черняхівський гончарний шорсткий (горщики, корчаги) та лошений посуд (миски, вази) простежуються вздовж колишнього рукава ріки до кілометра. Інтерес становлять фрагмент горла сіроглиняної вузькогорлої амфори та половина великої біконічної лощеної пряслиці з вузьким отвором.

На правому березі Трубежа на краю розорюваного чорноземного плато поблизу с. *Селище* в урочищі Менденівщина виявлено поселення третьої чверті I тис. н. е. Вздовж високого берега простежуються окремі скупчення замішаної на соломі печини. Ліпний посуд (137 фрагментів) чітко поділяється на дві групи. Перша з них, переважаючи за кількістю фрагментів, належить округлобоким горщикам з слабо відігнутими вінцями та високою шийкою. Поверхня шорстка, темно-сірого та темно-коричневого кольорів, стінки інколи вкриті вертикальними розчосами тріскою, в тісті чимало дімішок шамоту. Друга група посуду відрізняється від першої щільнішим черепком, поверхня згладжена, рожево-червоного кольору. Посудини у верхній частині слабо профільовані, вінця ледве відігнуті назовні, заокруглені, інколи горизонтально зрізані, не потовщені. Денця мають виразну закраїну. Один фрагмент належить посудині конічної форми з різким ребром. Велика за розміром посудина, очевидно корчага, з невиділеними вінцями мала під краєм масивний наліпний валик (варіант А з Хлопкова I). Трапилось чотири фрагменти гончарної шорсткої та лощеної кераміки черняхівського типу. Поселення в урочищі Менденівщина попередньо можна датувати ранньопеньківським часом.

Окремі фрагменти гончарного шорсткого, лощеного ліпного посуду другої чверті I тис. н. е. знайдено в урочищі Острів на піщаному підвищенні серед заплави ріки за 2 км на північ від *Баришівки*. Слід зазначити, що річкова долина середньої течії Трубежа — суцільне торфовище, серед якого піднімаються окремі дюнні масиви. До осушення заплави в 1954 р. це були острови, оточені водою. За формою і характером обробки

¹⁷ *Третьяков П. Н.* К истории племен верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э.— МИА, 1941, № 5, с. 62.

¹⁸ *Савчук А. П.* Поселение зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж.— МИА, 1969, № 160, с. 83.

поверхні гончарна кераміка з урочища Острів аналогічна черняхівській з Хлопкова I. Найбільший інтерес становлять знайдені в центральній частині поселення дві намистини — гранчаста сердолікова та скляна бочкоподібна синього кольору (рис. 7, 2, 4). Вони широко відомі на могильниках черняхівської культури¹⁹. Крім того, трапилось велике (діаметром 3,4 см, висотою 2,4 см) біконічної форми лошене пряслице. На цьому пункті є також уламки зарубинецьких ліпних кухонних та столових посудин, кераміка та окремі знахідки більш раннього часу — неоліту, епохи бронзи.

Недалеко від с. *Волошинівки* в урочищі *Осавулове* на підвищенні серед заплави спостерігаються фрагменти ліпного посуду пізньозарубинецького (київського) типу — горщиків, диска з невиразним бортиком.

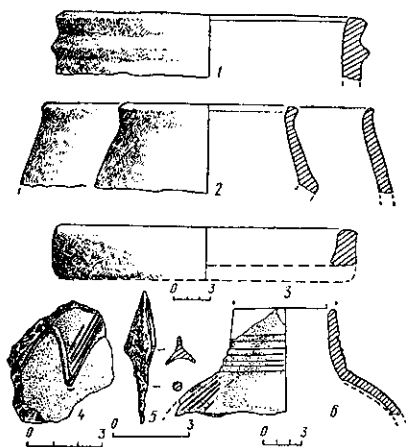

Рис. 10. Кераміка та речовини матеріал другої половини I тис. н. е.:

1—4 — с. *Волошинівка*, урочище *Черняків Острів*; 5, 6 — с. *Коржі*, урочище *Рябці*.

відігнутими назовні вінцями, що орнаментовані по краю, як і на посудинах з поселення *Хлопків I*, масивним наліпним валиком (рис. 10, 1). Можливо, до цього часу належать і уламки ліпних слабопрофільованих у верхній частині горщиків та мископодібної посудини (рис. 10, 2), виготовлених з добре відмученої глини з невеликими домішками піску і зерен кровавику в тісті. Поверхня горбкувата, має сліди згладжування. За фактурою цей ліпний посуд аналогічний описаному вище посуду другої групи з урочища *Менденівщина* поблизу с. *Селища*.

В цій же частині поселення виявлено фрагмент стінки (товщина — 8,5 мм) гончарної посудини, орнаментованої заглибленими багаторядними хвилястими лініями, та уламок сковорідки діаметром 24 см з бортиком висотою близько 4 см (рис. 10, 4, 3). Ліпні та гончарні вироби з подібним орнаментом і сковорідки з високим бортиком характерні для багатьох пам'яток другої половини I тис. н. е. на Середньому Подніпров'ї²⁰.

Матеріали третьої чверті I тис. н. е. подекуди траплялись також на піщаному краю заплави *Трубежа* в урочищі *Бирки* на західній околиці

¹⁹ *Сымонович Э. А.* Раскопки могильника у овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре. — МИА, 1960, № 82, с. 192—252, табл. 15, 22, 41—47, 51—59; *Гончаров В. К., Махно Є. В.* Вказ. стаття, с. 133, 139, 141.

* Знайдена А. П. Савчуком.

²⁰ *Мезенцева Г. Г.* Канівське поселення полян. К., 1965, с. 82—94; *Шовкопляс Г. М.* Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої Гори поблизу м. Сміли. — Археологія, 1957, т. 11, с. 145—147; *Гончаров В. К.* Лука-Райковецкая. — МИА, 1963, № 108, с. 300—301; *Березовец Д. Т.* Поселение уличей на р. Тясминне. — МИА, 1963, № 108, с. 174.

с. *Коржі*. На жаль, цей пункт, де тривалий час спостерігались цікаві знахідки мезоліту²¹, неоліту та епохи бронзи, майже повністю втрачено в 1972 р. під час будівництва другої колії залізниці Київ—Яготин. Тут на дюнах зібрано фрагменти ліпних товстостінних горщиків біконічної слабoproфільованої форми, з шорсткою та зрідка заглаженою поверхнею, з слідами пальцевих розчосів; в тісті—домішки піску та шамоту. Денця мали виразно окреслену закраїну. Знайдено високе, біконічної форми пряслице з підлощеною поверхнею, орнаментоване неглибокими наколами по сирій глині у вигляді трикутників.

Ближче до с. *Коржі* біля кладовища в урочищі *Панський Кут* на розвіяних дюнних видувах серед різночасної кераміки наявні фрагменти гончарного шорсткого та лощеного посуду черняхівського типу.

На лівому березі *Трубежа* поблизу с. *Коржі* в урочищі *Рябці* на піщаному місці, нині сильно розвіяному, серед різночасних знахідок, зокрема пізньозарубинецьких, знайдено уламки виготовленого на гончарному крузі сіроглиняного кулястого глечика з високою шийкою (рис. 10, 6). На корпусі біля шийки простежується місце нижнього кріплення ручки. Орнаментований він рядом горизонтальних жолобків на шийці та паралельними пролощеними лініями на корпусі. Тісто добре вимішане, з незначними домішками дрібного піску. Подібні глечики добре відомі на пам'ятках салтівської культури і датуються VIII—X ст.²². Очевидно, з такого типу керамікою пов'язується виявлений на цьому пункті залізний тригранний черешковий наконечник стріли (рис. 10, 5).

Ще одне велике поселення черняхівської культури розташоване на північно-західній околиці селища *Березань*. Підйомний матеріал простежується по краю чорноземного плато досить високого лівого берега р. *Недри*, притоки *Трубежа*, на 800 м, по обидва боки дороги на с. *Недру*. Виявлено уламки гончарних шорстких горщиків та невеликих лощених мисок з орнаментом пролощеного у вигляді зигзага на бочку між двома рельєфними валиками.

В середній течії *Трубежа* поблизу *Баришівки* зафіксовано десять пунктів, що належать до другої—третьої чверті I тис. н. е. Ця територія була досить густо заселена і в перші століття н. е. Тут є ряд місцезнаходжень з багатим комплексом різних знахідок, що тяжіють до типу пам'яток з виїмчастими емаллями. П. М. *Третьяков* вважав ці пізньозарубинецькі старожитності в поріччі р. *Трубіж* аналогічними відомим у межах *Києва* і *брянським*²³. На чотирьох з розглянутих поселень або у безпосередній близькості від них простежено як пізньозарубинецькі, так і матеріали другої чверті. За черняхівської доби поселення були пов'язані з краєм чорноземного плато, але більшість з них розташовувалась на островах, мисах серед заплави ріки. На одних (*Хлопків*) значно переважає гончарна кераміка найрізноманітніших форм, на інших трапляються лише окремі дрібні її фрагменти, проте численними є уламки ліпних посудин цього часу.

На двох пунктах (*Хлопків I, II*, *Волошинівка* — урочище *Черняків Острів*) одночасно з керамікою та іншими категоріями знахідок черняхівської культури простежуються матеріали пізньозарубинецького (київського) типу і трапляється кераміка, схожа на ранньопеньківську. В останні роки в Київському Подніпров'ї досліджено чимало подібних пам'яток, що дало можливість ряду вчених підтвердити думку В. М. *Даниленка* про співіснування старожитностей київського типу з черняхівською культурою, а також про їх роль у створенні середньовічної культури схід-

²¹ *Савчук А. П.* Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї.— *Археологія*, 1974, вип. 13, с. 50—51.

²² *Шрамко Б. А.* Кераміка салтівської культури.— *Праці іст. фак. Харківського ун-ту*, 1959, т. 7, с. 241—267, рис. 8.

²³ *Третьяков П. М.* Старожитності I тисячоліття н. е. в Середньому Подесенні.— *Середні віки на Україні*, вип. 1. К., 1971, с. 114.

них слов'ян²⁴. Незважаючи на розвідувальний характер вивчення поселень другої—третьої чверті I тис. н. е. на Трубежі, можна припустити, що зарубинецький елемент мав певне значення у формуванні ранньослов'янських пам'яток, існування яких зафіксовано на цій території.

Ю. В. КОСТЕНКО

**Памятники I тыс. н. э.
в поречье р. Трубежа**

Резюме

В статье публикуются находки второй-третьей четверти I тыс. н. э., собранные автором в результате разведок в среднем течении р. Трубеж. Наиболее полно изучено расположенное на краю черноземного плато левого берега реки многослойное поселение Хлопков I. В центральной его части обнаружен двухъярусный гончарный горн, в местах скопления печины и глиняной обмазки жилищ собрана черняховская гончарная шероховатая, лошенная и лепная керамика, костяные гребни, бронзовая поясная пряжка, железный нож, которые датируются III—IV ст. н. э. Такую датировку подтверждают находки фрагментов светло-глиняных узкогорлых амфор с профилированными ручками.

Выделены отдельные группы лепной керамики. Одна из них имеет аналогии в Среднем Поднепровье в памятниках позднезарубинецкого (киевского) типа (Казаровичи, Новые Безрадици, Обухов III), вторая — среди раннепеньковских материалов типа Стецовка I — Молочарня.

Установлено, что на данной территории во второй четверти I тыс. н. э. преобладали болотно-островные поселения с многочисленной лепной керамикой позднезарубинецкого (киевского) типа и незначительным количеством гончарной черняховской. На некоторых из таких поселений найдены фрагменты гончарных горшков с углубленным волнистым орнаментом и сковородок с высоким бортиком, широко распространенных на раннеславянских памятниках Среднего Поднепровья второй половины I тыс. н. э., а также салтовских кувшинов VIII—X ст.

---

²⁴ *Третьяков П. М.* З історії східних слов'ян у I тисячолітті н. е.—Археологія, 1973, вип. 10, с. 3—9; *Даниленко В. М.* Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.—Археологія, 1976, вип. 19, с. 65—92; Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 23; *Рутковская Л. М.* Указ. статья, с. 32; *Кравченко Н. М., Абашина В. С., Гороховський Є. Л.* Вказ. стаття, с. 97—98.